

INTERPRETATIO ROMANA ÎN LUMEA PUNICĂ

DOI: 10.35923/978-630-327-052-4/02

Ioana COSTA
Universitatea din București
e-mail: ioana.costa@lils.unibuc.ro

Interpretatio Romana in Punic World

Abstract: Religion and politics were closely related in ancient world and the corollary was a thorough attention toward the religion of the conqueror. The governors of the provinces generally encouraged the Roman (and Greek) cults, beside the indigenous ones, that were “translated”: this “Roman translation” (*interpretatio Romana*) is, in a certain degree, an appropriation. The phenomenon was well attested in Northern Africa, in multiple and complex modalities. The traditional local divinities continued to be worshiped in a Roman frame; the approximate equivalence of a local god with a Roman god, by means of shared traits, is the starting point of a new cult, eventually materialised in some new monuments (temples, shrines, statues), that validate the effects of the *interpretatio Romana*.

Keywords: *religion; politics; interpretation; Roman Empire; Northern Africa.*

Rezumat: Religia și politica erau interconectate în lumea antică, iar corolarul acestui fapt este atenția sporită acordată religiei cuceritorului. În provinciile imperiului erau în general încurajate cultele romane (și grecești), alături de cele indigene, care erau „traduse”: această „traducere romană” (*interpretatio Romana*) este, până la un punct, o apropiere. Fenomenul a fost bine atestat în nordul Africii, în modalități multiple și complexe. Divinitățile tradiționale locale au continuat să fie venerate într-un cadru roman, exterior; echivalarea aproximativă a unei divinități locale cu una romană, prin intermedierea unor caracteristici similare, este

punctul de origine al unui nou cult, care se poate materializa în cele din urmă prin noi monumente (temple, altare, statui), capabile să valideze efectele acestei *interpretatio Romana*.

Cuvinte-cheie: *religie; politică; interpretare; Imperiul Roman; nordul Africii.*

Mirabila omogenitate a lumii romane poate fi înțeleasă și explicată, într-o primă instanță, prin definirea sa în termenii unui act legal, cu caracter individual: cetățenia. Cei cărora li se acorda și recunoștea o dublă cetățenie – romană și a propriei lor țări – aveau îndatoriri și obligații duble. Una dintre îndatoririle fundamentale în lumea antică consta în recunoașterea și venerarea divinităților, ca parte a identității sociale. Preeminența cultului oficial roman asupra cultelor locale a jucat un rol semnificativ în stabilirea unui cadru de multiplă asumare, interpretabil ca o subtilă armonizare a corului uman ce putea părea discordant. Procesul de aculturație desemnat prin termenul amplu de „romanizare” s-a realizat în patru niveluri distincte, precis definite, ale administrației municipale, integrării militare, impunerii lingvistice și aderării la cultele romane, cu precădere la cultele imperiale. Implicarea aspectelor care țin de cult nu echivala în mod obligatoriu cu o întreșere a legilor divine și umane, ca în alte spații ale religiilor antice (Brague 257). Pe de altă parte, religia romană, văzută ca o unitate, putea constitui baza cronologică și geografică a definirii Imperiului Roman (Rives 54). În condițiile în care lumea greco-romană nu oferă un corpus închis de scrieri sacre, religia sa se lasă studiată numai prin intermediul unor mărturii de altă natură, aparținând literaturii în sens larg, care include și atestările epigrafice. Diversele regiuni ale Imperiului Roman certifică practici religioase distincte: în Grecia, Asia Mică, Siria, Europa răsăriteană și apuseană, Italia, Egipt, nordul Africii, există trăsături specifice ale divinităților locale și ale cultului lor. În pofida rolului jucat de componenta locală a cultului, religia ca întreg a contribuit major la coerența Imperiului Roman și a generat sentimente de loialitate față de spațiul comun, definit prin dimensiuni geografice, dar și transcendente. Acest spațiu comun a reprezentat domeniul unui permanent schimb de idei și credințe, susținut de pelerinaje la centrele oraculare, de participarea la festivaluri religioase și de călătorii particulare la sanctuare și temple. Mișcările maselor umane au condus la uniformizare, la fel ca și migrarea

generată de condiții speciale, cum ar fi sclavia, comerțul, activitățile militare; regiuni ale imperiului aflate de mare distanță între ele au fost conectate prin intermediul indivizilor. Transferul și sincretismul au reprezentat strategii eficiente de dobândire a unității religioase pe scena pestriță a Imperiului Roman.

Sintagma care funcționează ca o etichetă a transferului de cult este *interpretatio Romana*; originea ei este clar identificată în opera lui Tacitus¹: el definește *interpretatio Romana* ca actul de a desemna divinitățile non-romane cu nume latine. Această formulare concisă trimite la un proces complex de echivalare a două divinități distincte, aparținând fiecare unui panteon cu personaje, legi și relații proprii. Exemple familiare de *interpretationes* sunt numele romane ale divinităților grecești, provenind cu precădere din ansamblul masiv de influențe exercitate de Magna Graecia asupra populațiilor italice. În *De bello Gallico*, Caesar oferă serii de echivalențe galo-romane: Teutates, Taranis și Belenos sunt numiți Mercurius, Iuppiter și Apollo. Aceste *interpretationes* romane, în majoritatea lor, ajung în cele din urmă să se reflecte în atributele divine, modificându-le: prestigiul miturilor grecești, de pildă, a impus trăsături noi ale divinităților romane corespunzătoare.

Interpretatio Romana este, perceptibil, o parte componentă a procesului de romanizare; este, în același timp, mărturia unei politici imperiale înțelepte care, tocmai prin această adecvare nuanțată, rămâne ca o poartă veșnic deschisă, facilitând accesul în ambele sensuri. Ca regulă generală, Roma nu a impus niciodată o recunoaștere religioasă în detrimentul cultelor locale; arareori a interzis practici religioase în exteriorul propriului său *pomoerium*, și doar în situații precise, percepute ca potențiale primejduiri pentru sine. În provinciile imperiului, erau în general încurajate – inclusiv la nivel administrativ – cultele romane (precum și cele grecești), alături de cultele indigene, ca parte a colectării anuale de taxe în numele împăratului. Exista un anumit grad de libertate în devoțiunea față de cultele tradiționale. Religia și politica erau puternic interconectate în lumea antică, iar corolarul era o atenție sporită față de religia cuceritorului. Primul nivel de abordare a divinităților romane era simpla corespondență a numelor; nivelurile următoare ale transferului țineau de domeniul arhitectonic și artistic (temple, altare, statui care corespundeau principiilor estetice grecești și romane) și implicau remodelarea terminologiei liturgice; de pildă, vechi titlaturi punice au fost

¹ *Germania* 43.

abandonate și înlocuite de unele latine (*sacerdos, flamen, rex sacrorum*), tot așa cum a început să se recurgă la cutuma romană de raportare la divinitate, mai cu seamă prin recurgerea la *ex-uoto* în limba latină. Rezultatul este un cult care exhibă întregul *apparatus* roman exterior, chiar dacă divinitatea respectivă nu și-a pierdut în mod necesar caracteristicile originale. Adresarea inițială a acestei *interpretatio Romana* este înspre elitele locale; avem toate motivele să presupunem că grupurile indigene de masă au continuat – cel puțin o vreme – să își venerateze propriile lor divinități, în maniera ancestrală, în paralel cu ceremoniile oficiale.

Această „traducere” care este, într-o anumită măsură, o apropiere, reprezintă un fenomen bine atestat în nordul Africii, în modalități multiple și complexe. Actul lingvistic și religios al acestor echivalări de divinități era întrupat arhitectonic în templele dedicate cultului imperial, triadei capitoline și altor divinități importante pentru romani. Divinitățile locale tradiționale au continuat să fie venerate într-un cadru roman, strict exterior; echivalarea aproximativă a unui zeu local cu un zeu roman, cu care împărtășea unele caracteristici, reprezintă punctul de pornire pentru un nou cult, care se poate finalmente materializa în noi monumente (temple, altare, statui), validând efectele acestei *interpretatio Romana*.

Zona nordică a Africii a cunoscut un proces complex de implantare romană, în diverse epoci, în diverse grade. Originile cuceririi romane a Africii coboară în timp către al treilea război punic; după căderea Cartaginei, în 146 î.H., aici a fost fondată prima provincie romană, numită chiar *Africa*: era o provincie relativ modestă, cu o suprafață ce nu atingea 25000 km², guvernată de un *pretor* sau *propretor*. După războiul civil, mai precis, după moartea lui Pompeius, Caesar i-a înfrânt, în 46, la Thapsus, pe aliații acestuia. După sinuciderea lui Iuba, regele Numidiei, a avut loc – ca efect direct al victoriei lui Caesar – includerea unor noi teritorii și, implicit, fondarea unei noi provincii, sub numele de *Africa noua* (față de care vechea provincie avea să fie numită *Africa vetus*). În 27 î.H., odată cu împărțirea provinciilor între Augustus și Senat, *Africa* este reunită într-o unică provincie senatorială, ca *Africa Proconsularis*. Cu timpul, în urma mai multor etape de diviziune și reunire, *Africa Proconsularis* a fost fragmentată în trei regiuni administrative: *Proconsularis* (în nord), *Byzacium* (în zona centrală), *Tripolitana* (în sud-est). Criza din 238 d.H. s-a materializat într-o serie de revolte și răzmerițe ale triburilor africane, care au dus în cele din urmă la o restructurare a forțelor militare romane, prin aducerea aici a Legiunii a III-a, *Augusta*.

Criza din secolul al III-lea a fost îndeaproape urmată de o răspândire masivă a creștinismului. Comunitățile creștine erau relativ numeroase și dinamice încă din a doua jumătate a secolului al II-lea; istoria creștinismului timpuriu în Africa se află în directă conexiune cu personalitatea puternică a lui Tertullian, membru al comunității creștine din Cartagina începând cu anul 195. Trăsătura caracteristică a creștinismului african din această fază timpurie este intransigența, iar scrierile lui Tertullian atestă o tendință de emancipare față de instituțiile păgâne care erau parte a societății romane. Cel de-al patrulea secol a fost dominat de episcopul din Hippo Regius, Augustin, care a modelat indelebil creștinismul apusean al timpurilor medievale și moderne.

Este amplu atestată prezența unor influențe culturale variate, care oglindesc contacte cu populațiile din jur; în mod evident, o desăvârșită omogenizare culturală este utopică, fiind de-a dreptul o imposibilitate. În societățile antice centrate pe o religie politeistă și care admiteau împrumuturi și asimilări de cult, sincretismul religios este un fenomen inevitabil, iar Africa antică era locul perfect pentru asemenea amestecuri, în contextul delimitării sale geografice și istorice, fiind expusă influențelor deopotrivă orientale și occidentale.

Interpretatio Romana este un fenomen abundent atestat în spațiul Africii de nord (Cadotte 7-9). Transferul de cult este infinit mai consistentă decât o simplă *interpretatio*, „traducere”: expresia nu desemnează doar o similitudine de nume, fiind echivalarea selectivă a atributelor divine și, în timp, o dublă modalitate de îmbogățire a panteonului, în ambele direcții. Suprapunerea și amalgamarea sunt vădite la mai multe niveluri: nume, attribute divine, iconografie religioasă, arhitectură sacră, terminologie și desfășurare liturgică. Rezultatul este o extensie reciprocă a personalităților divine.

Rădăcinile acestei *interpretatio Romana* se află în nevoia de a asuma înfățișarea romană și de a dobândi – în termeni legali – statutul de *civis Romanus*, în perspectivă imediată, dar și de lungă durată. Reversul motivației pragmatice, individuale, se conturează simbolic și religios, în condițiile în care persoana care decide să venereze o divinitate locală sub numele folosit de cuceritori dorește ca divinitatea respectivă să fie asimilată uneia mai puternice.

În spațiul african, pot fi observate unele caracteristici semnificative. Între ele se înscrie opțiunea pentru echivalări grecești și romane ale zeilor și zeițelor: faptul că Saturnus a fost ales ca zeu dominant în Africa este profund

relevant, chiar dacă în diverse părți ale Africii se poate întâlni o suprapunere și asimilare Saturnus/Iuppiter. Faptul nu este doar simptomatic, de vreme ce diferențele în cult și teologie nu pot fi rezolvate strict onomasiologic. Epitetele și atributele divine oferă o abordare mai adecvată a divinităților. Unele dintre ele sunt relativ comune, cum ar fi: *potens*, *conseruator*, *genetrix*, *dea bona*; există însă și termeni care sunt într-o mai mică măsură neutri. *Dominus* este frecvent folosit în contextul credinței specifice populațiilor semitice, pentru care divinitatea este „Domn” (*Adôn*) și „Stăpân” (*Baal*).

Asimilarea lui Baal Hammon cu Saturnus era uzuală odată cu dominația romană, în condițiile în care zeul Cartaginei era identificat cu Chronos, echivalentul grecesc al zeului roman Saturnus. În epoca romană, Baal Hammon își găsește un corespondent firesc în Saturnus, de vreme ce ambii erau zei ai agriculturii (Baal Hammon apare reprezentat pe tron, cu un snop de grâne în mână). O inscripție bilingvă de pe la 50-150 d. H., descoperită la Sabratha, atestă această echivalență: *dominus Sapurnus (sic)* în textul latinesc și *Baal*, în textul punic. Elementele iconografice susțin dubla identificare: *stelae* dedicate lui Baal și cele dedicate lui Saturnus includ de obicei imaginea semilunii. Victimele sacrificiale obișnuite pentru ambele divinități sunt boul și berbecul (sau mielul), inclusiv în varianta alternativă a sacrificiului de substituire, de tip *molchmor*², în care berbecul înlocuia un copil.

Studierea cronologiei în atestările epigrafice este relevantă pentru identificarea celor doi zei (Cadotte 30-37, tabel 1). În procesul de romanizare, în condițiile în care inscripțiile sunt numeroase și cuprinzătoare, către sfârșitul primului secol d. H. și mai cu seamă în al doilea și al treilea secol, numele Saturnus este atestat mai frecvent, însoțit de titlurile și epitetele tradiționale exprimate în limba latină. Amplificarea personalității lui Saturnus este marcată de noi epitete: în secolul al III-lea d. H. există urme ale epitetului *inuictus*³, rar în cultele apusene, dar comun în lumea orientală (e. g., *Sol* sau *Mithra inuictus*).

Religia din nordul Africii a suferit, în epoca romană, influențe multiple; *interpretatio Romana*, care ar fi putut însemna o formalizare oficială la nivelul cultului, a fost în realitate un fenomen complex. Asimilarea este predominant externă și, *de facto*, divinitățile africane ancestrale își mențin esența, chiar sub aparențe romane. Influențele nu își au originea exclusiv în spațiul libian și punic: unele dintre ele au rădăcini în cultele romane și grecești. Dincolo de

² Termenul prezintă variante fonetice: *molk* sau *molchomor*.

³ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, VIII 2667: *deus inuictus Saturnus*.

influențe și transferuri, domeniul religios rămâne fundamental conservator, tradiționalist, în pofida aparatului de cult asumat sau – în situații particulare – a aparențelor romane. Personalitatea autentică a divinității venerată sub un nume latin se dezvăluie în detaliile procedurilor de cult, ale templelor, sanctuarelor ori chiar prin modalități specifice de devoțiune, cum ar fi sacrificiile de substituție (*molchmor*), care se disting față de tradițiile romane.

Referințe bibliografice:

- Brague, Rémi. 2007. *The Law of God: The Philosophical History of an Idea*. Translated by Lydia G. Cochrane. Chicago: University of Chicago Press.
- Cadotte, Alain. 2006. *La Romanisation des Dieux. L'interprétation romaine en Afrique du Nord sous le Haut-Empire*. Leiden-Boston: Brill.
- Rives, James B. 2007. *Religion in the Roman Empire*. Oxford: Blackwell.